

ЎРТА АСРЛАРДА МАҚБАРАЛАРНИНГ МЕЪМОРЧИЛИГИ

Шарипова Наргиза

Гид экскурсовод ансамбля регистон

Аннотация: Мақолада Хулоса қилиб айтганда, илк ўрта асрларда ислом динининг кириб келиши шаҳарсозлик ва меъморчилик иншоотларига катта таъсир ўтказди. Ўрта асрларда мақбара ва масжидлар архитектураси пайдо бўлди. Дастлаб мақбаралар бир гумбазли кейинчалик кўп гумбазли бўлиб ривожланди. Масжидлар архитектураси 3 хил усулда ривожланди. Булар хонақоҳнинг олд қисмида, хонақоҳнинг икки тарафида ва хонақоҳнинг уч тарафида устунли айвон кўринишида шаклланиб борди.

Ключевые слова: Ўрта асрлардаги мақбара қурилиши меъморчилик, қурилиш материаллари, конструкциялар, композиция.

Кириш. Марказий Осиёда мақбара қурилишига қадимдан катта эътибор берилган. Мақбаралар, асосан ислом дини ўрнатилгандан сўнг йирик дин, фан арбоблари, подшоҳлар учун қурилган. Ўрта асрларда қурилган мақбараларнинг аксарияти бир хонадан ташкил топган. Кейинчалик мақбаралар икки, уч ва ундан ортиқ хоналарни (зиёратхона, гўрхона, кириш хонаси) ўз ичига олган. Шунингдек, давр ўтиши билан мақбаралар ёнига яна бошқа шахсга тегишли мақбаралар, қўшимча хоналар қўшилиб, катта мажмуаларга айлантирилган¹. Мақбара, турбат — қабр устига қурилган махсус бино. Оддий тури чорси хонадан иборат, унга пештоқли эшик орқали кириш мумкин. Баъзан хонанинг тўрт томони равоқли чордара шаклида бўлган².

Мақбара – қабр устига қурилган мемориал бино – мавзолей. Баъзан уни марқад, турбат деб ҳам аташади. Мусулмон динида дастлаб қабр устига бирор тош қўйиш, иморат қуриш умуман ман этилган. Лекин IX асрдан бошлаб мақбаралар қурилгани маълум. Мовароуннаҳрда ҳам IX асрнинг охиридан бошлаб мақбаралар қуриш одатга кира бошлаганини Г.А. Пугаченкова, П.Зоҳидов, М.Қ. Аҳмедов, Л.Ю. Маньковская каби қатор олимлар ўз тадқиқотларида баён этганлар. Мақбаралар шаклланиш композицияси жиҳатидан иккига бўлинади, бир хонали бинолар, кўп хонали бинолар. Бир хонали мақбаралар туркумига кирувчи ёдгорликларнинг икки кўриниши мавжудлигини профессор М.Қ. Аҳмедов яққол мисолларда кўрсатган.³ Бир 53 хонали мақбараларнинг иккинчи кўриниши гумбазли – пештоқли бинолардир. Бу турдаги биноларнинг аввалгисидан фарқи – чортоқ кўринишидаги тўрт томони бир хилда қурилмаслигидадир. Уларнинг асосий кириш қисми алоҳида маҳобатли тарзда қурилиб, кириш йўли пештоқ орқали ўтган¹³⁷. Кўп хонали мақбараларнинг типологик асосларини биринчилар қаторида Г.А. Пугаченкова ва Л.Ю. Маньковскаялар ўз илмий асарларида таҳлил этганлар. Икки ва ундан ортиқ хонали мақбаралар туркумига нафақат гўрхона балки зиёратхона, махсус дахлиз, ҳовли, айвон, айримларида хонақоҳ ва масжидлар кирган. Кўп хонали мақбаралар кўпинча гуруҳ қилиб эмас, балки алоҳида-алоҳида бинолар сифатида бунёд этилган.

Марказий Осиё мақбараларига хос меъморий – режавий хусусиятларни умумлашган ҳолда қуйидагича белгилаш мумкин [2 б., 6-ил.]:

1. Бир хонали мақбаралар, уларнинг тарҳи квадрат шаклида бўлиб, ҳажми кубсимон, гумбазли, кўринишидан тўрт томони бир хил.
2. Бир хонали мақбаралар, уларнинг чортоқ (тўрт томонида тоқ – равокли бўлган тўртбурчак хона) кўринишидан тўрт томони бир хилда қурилмаган, гумбазли – пештоқли.
3. Кўп хонали мақбаралар, уларнинг тарҳи тўғри тўртбурчак бўлиб, гумбазли – пештоқли.
4. Мақбара бир гумбазли, қўш гумбазли ва гумбазларнинг турлари: балхи, чархи, думалок, конуссимон, кулоҳий шакллардан иборат.
5. Мақбара безакларида, оддий ғиштин, ранг-баранг ўймакор ва сиркор безаклардан, қуфий ёзувлардан кенг фойдаланилган бўлиб, бетакрор меъморликни шакллантирган.

Гумбазли зал билан бирга кўп гумбазли композициялар ҳам шаклланган. Бу устунлар устидаги гумбазли заллар ва девор бўйлаб ёки ҳовли атрофи бўйлаб бир ёки бир неча қаторда гумбазли галереялар. Улар бошланғич 54 нуқтаси билан бир хил ечимларга эга, аммо кўпайтирилган шаклда. Бу, афтидан, бутун ўрта асрлар меъморчилигида қабул қилинган панжара устида режа тузиш ғоясини келтириб чиқарди. Уларнинг устига гумбазлар ётқизилган ва ўқларнинг кесишган жойларида устунлар белгиланган. Бир тиргақда тўртта гумбаз, тўртта устун – тўққизта гумбаз ва ҳоказо⁴

Оқ Остона бобо мақбараси Сариосиё тумани Телпакчинор қишлоғида жойлашган. Мақбара куббали, дунё томонларига монанд тўртбурчак шаклида X аср охири – XI аср бошида бунёд этилган. Мақбара марказга интилма тузилишга эга, режа бўйича чорси шаклда, ҳар бир томони дунёнинг тўртала томонига қаратиб қурилган. Гулдаста минорачалар билан ҳимояланган, унинг кубсимон танаси узра учли кубба савлат тўкиб турибди. Гумбазнинг пастки қисмига шаклдор ғишт терилиб, пойдевор кўринишини олган. Ички деворларда ўн икки қиррали учли ва чуқур меҳроблар саф тортган. Ён деворларга ғиштар жуфт-жуфт қилиб терилиб, эндор тик чоклар ҳосил бўлган. Тарҳдаги ўлчамлар, ички – 5,65x5,80 м, ташқи контур – 9x8,7 м. Мақбара XV асрда бир қатор ўзгаришларга учраган, жанубий-шарқий девор кўчирилган, бошқа жабҳаларнинг пастки қисмлари катта ғиштардан қилинган қўшимча девор билан мустаҳкамланган, шарқий қисмдан ташқари бурчаклардаги қаср миноралари ўрнатилган. XIX аср охирида юрчилик уста Худойберди ёдгорликнинг ярим қисми ўпирилган гумбазини қайта тиклаган, бинонинг шарқ томонидан қўшимча кириш йўлаги барпо этган⁵.

Мақбаранинг номланиши Оқ сўзи гумбаз кўринишига биноан қўлланган бўлиши мумкин. Остона сўзи эса шахс номи эмас, албатта. Луғатларда “остона” сўзининг асл маъноси “бўсаға” тарзида изоҳланса, иккинчидан унинг мажозий маъноси ҳам берилган, “бир кишининг ҳузури”, “зиёратгоҳ”. Бас, шундай экан, “остона бобо” аслида “остонаи бобо” бобонинг зиёратгоҳи маъносида бўлиб, бу ерда “бобо” деб унда хоки ётган киши назарда тутилади. Шундай экан, “Остонаи бобо” азизу авлиёлар зиёратгоҳи маъносида ишлатилиб, у талаффузда Остона бобо шаклини олиб, бир шахс номига ўхшаб қолган. Ҳар қандай бошқача талқин аслиятдан узоқ бўлиб, тарихий ҳақиқатга мос келмайди.⁶ [2 б., 7-ил.].

Мақбаранинг ғарбий девори ташқарисида 2 та тамғасимон ғиштин безаклар мавжуд бўлиб, улар етти бурчакли юлдузлар шаклига эга. Ҳар иккала безакнинг марказида ўрама (спирал) шакли ўсимлик тасвирланган. Уларнинг гардишига эса 7 та тўлқинсимон нурли айлана – Қуёш рамзи ишланган бўлиб, улар ҳам атрофидан 7 қиррали юлдуз билан ўралган. Чап томондаги юлдузсимон безак атрофлари яна 7 та тўлқинсимон барглари билан ўраб чиқилган¹⁴³. Оқ Остона бобо мақбарасидаги икки мураккаб композициядаги деворий

безакнинг бадиий, астрологик ва фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилиниши натижасида бу иккала композиция битта ғояга хизмат қилгани аниқланган⁹.

Хўжа Рўшноий мақбараси – Ангор туманида жойлашган XI–XII асрларга тааллуқли бўлиб, у квадрат шаклидаги бир хонадан иборат гумбазли мақбара бўлиб, унинг дарвозаси шарққа қараган. Мақбара унча катта бўлмаган пештоқли, ташқи томони икки зинапояли бўлиб, гумбази саккиз қиррали услубда ёпилган. Тўрт томондаги бурчакларига ғишт билан ишлов берилган, саккиз қиррали гумбазнинг остида уч пештоқли шаклда меъморий бино қурилиб, ҳар хил нақшлар билан ишлов берилган. Мақбара пишиқ ғишдан қурилган бўлиб, ғишнинг ўлчами 26x26,5 см ни ташкил этиб, тўрт бурчакли иншоотнинг ҳар бир тарафининг ўлчами 6 м бўлиб, иншоот яхши ҳолатда сақланган, ташқи томони вақт ўтиши билан эскирган. Мақбара маҳаллий аҳоли томонидан бир марта таъмирланган. 1960 йил тадқиқот ишларини олиб борган В.А. Нильсен фикрича, мақбара XI асрга оид деб топилган¹⁴⁵. Ўйикгумбаз мақбараси – “катта гумбазли” – анъанавий вертикал қурилиш схемасига эга тўртбурчак мақбара. Шимол томонида жойлашган кириш жойи ўзгартирилиб, бир томони шарқий деворга туташган¹⁰

Тўртоғизгумбаз мақбараси бино жуда вайрон бўлган, аммо унинг харобалари ёдгорлик таркибини жуда яхши ифодалайди. Квадрат деворларида тўртта кириш эшиклари бўлган, бу ёдгорлик номини англатган. Жанубий эшиклардан бири бу олд эшик. Мақбаранинг ички ўлчамлари: 7,20 x 7,25 см, В.А. Нильсеннинг фикрича, мақбарани XI асрга тегишли бўлган. Тўрт тарафдан кириш композицион жиҳатдан IX-XI асрлар ёдгорликларида дарак беради⁸.

Атоулла Сайид Ваққос мақбараси – Шеробод туманида жойлашган. X–XI асрларга тааллуқли, араб истилоси даврида машҳур қўмондон бўлган Атоулла эшон Мирҳайбарга атаб қурилган. У унчалик катта бўлмаган бир хонали марказий мақбара бўлиб, кириш йўлаги (эшиги) жанубий-шарққа қаратилган. Мақбара квадрат шаклида, устидаги шарсимон гумбаз эса икки қатор ғишлардан терилган. Бинонинг олд томони ўзига хос меъморий услуб шаклида ишланган равоксимон тешик билан ажратилиб, унинг ичи ғишт билан терилган. Мақбаранинг пештоқи деворлари текис бир хил қилиб безатилиб, жанубий-ғарбий ва шимолий-шарқий томондан унчалик катта бўлмаган деразалар ўрни қолдирилган. Қурилишнинг қизиқ бир жиҳати шундаки, мақбара бурчакларида ўзига хос меъморий услублар мавжуд. Бинонинг уч қисмида ярим қубба шаклидаги бўшлиқ бўлиб, ички тарафида уч қатор ғишт безак сифатида терилган. Тоқ равоқнинг пастки қисми девордан ташқарига чиққан бўлиб, ердан 1,5 м баландликдан бошланган. Бинонинг ички қиёфаси ғишт ҳолида қолдирилган, ортиқча безак берилмаган. Хонанинг ички тарафи сомонли лой сувоқнинг эски изларини сақлаб қолган. Гумбаз қуюқ сувоқ қатламлардан иборат, гумбазнинг юқори қисми янгидан қурилган. Мақбара хом ғишдан 24–26x24–26x4–4,5 см, 10x10x65 см ўлчовида бўлган. Лойиханинг ташқи ўлчови 6,80x6,40 м, ички ўлчови 5,25x4,75 м бўлган. Хонанинг кенглиги 7,70x7,75 м га тенг. Мақбаранинг марказий қурилишида хом ғишдан фойдаланилган, равоқнинг учи ярим қубба шаклидаги бўшлиқ бўлиб, ичи ғишт билан арчасимон қилиб терилгани мақбаранинг XI асрга тегишли эканини билдиради. Бу мақбара XV–XVII асрларда қурилган меъморчиликнинг қадимги кўринишини ўзида акс эттирган. 1977 йилда В.А. Аршавская мақбарада дастлабки тадқиқот ишларини олиб борган¹².

Хулоса:

Хулоса қилиб айтганда, илк ўрта асрларда ислом динининг кириб келиши шаҳарсозлик ва меъморчилик иншоотларига катта таъсир ўтказди. Ўрта асрларда мақбара ва масжидлар архитектураси пайдо бўлди. Дастлаб мақбаралар бир гумбазли кейинчалик кўп гумбазли бўлиб ривожланди. Масжидлар архитектураси 3 хил усулда ривожланди. Булар хонақоҳнинг

олд қисмида, хонақоҳнинг икки тарафида ва хонақоҳнинг уч тарафида устунли айвон кўринишида шаклланиб борди. Мадрасалар архитектурасида ҳовли атрофи бўйлаб жойлашган хужралар, масжидларнинг олдида жойлашган устунлар қадимги даврдаги Фаёзтепа будда ибодатхонасида ҳам шу тартибда ишлатилганлигини кўрсатди. Демак, қадимги даврда пайдо бўлган архитектура элементи кейинги даврларга ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Фойдаланган адабиётлар

1. Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. “ФАН” нашриёти. 2005. 37-бет.
2. Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. 37-бет.
3. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т.: “Ўзбекистон” 1995. 56-бет.
4. Ўролов А., Қодирова Т. Ўрта Осиё архитектура ёдгорликларининг типологик асослари. Ўқув қўлланма. Т.: 2011. 26-30 бетлар
5. Ремпель Л.И. Искусство среднего востока. М.: Советский художник. 1978. – С. 101
6. Назаров У.О. Оқ Остона бобо мақбараси// Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар мавзусидаги Республика конференция материаллари. – Тошкент. 2020. Б. 14-15. 141
7. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма 1982. – С. 77-78.
8. Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Т.: 2013. 170-171-бет.
9. Уралов А.С. Архитектура шакллари уйғунлаштириш ва безаш. Тошкент.: 2014. 197-198 бетлар.
10. Саипова М. Ўзбекистон ўрта асрлар меъморий безакларида рамзий ифодаларнинг ривожланиши. Архитектура фалсафа доктори (PhD) даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент 2021. 14-бет
11. Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Т.: 2013. 157-бет.
12. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма 1982. – С. 109.
13. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма 1982. – С. 99.